

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

« وَهُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْعَالَمِينَ »

٢٩٠٩٩

۱۳۷۸ / ۴ / ۲۹

مرکز اطلاعات و کتابخانه ملی ایران
تمیسه بزرگ

دانشگاه شهید چمران - اهواز

دانشکده

ادبیات و علوم انسانی

گروه:

زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه:

کارشناسی ارشد

« دارو و درمان در شعر فارسی از قرن اول تا پایان قرن ششم هجری »

نگارش:

قزبس مسرور

استاد راهنما:

دکتر عباس سلمی

۳۷۳۴، ۲

استاد مشاور:

دکتر نصرالله امامی

تیرماه ۱۳۷۷

۲۶۰۹۹

بسمه تعالی

(فرم ارزشیابی پایان نامه دوره کارشناسی ارشد)

پایان نامه خانم / آقای: قزبس مسرور شماره دانشجویی: ۷۴۲۰۳۰۴

عنوان: دارو و درمان در شعر فارسی از قرن اول تا پایان قرن ششم هجری

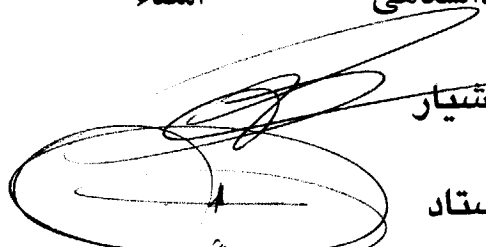
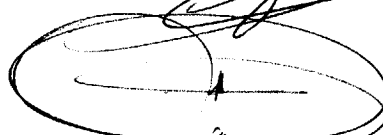
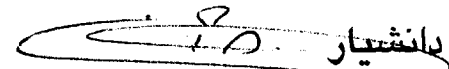
جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته: زبان و ادبیات فارسی که در

ساعت ۱۰ صبح روز چهارشنبه مورخ ۱۳۷۷/۴/۱۰ در دانشکده ادبیات و

علوم انسانی دانشگاه شهید چمران اهواز ارائه گردیده و توسط هیات داوران مورد تصویب

قرار گرفت.

(اعضای هیات داوران)

نام و نام خانوادگی	عنوان	مرتبه دانشگاهی	امضاء
دکتر عباس سلمی	استاد راهنما	دانشیار	
دکتر نصرالله امامی	مشاور	استاد	
دکتر جعفر ثامنی	داور	دانشیار	

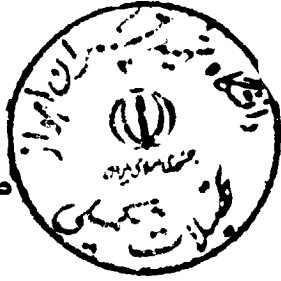
تشکر و قدردانی

بدین وسیله از زحمات بی دریغ آقای دکتر سلمی مدیر گروه ادبیات فارسی که سمت راهنمایی اینجانب را بر عهده داشته‌اند تقدیر و تشکر می‌نمایم.

همچنین از آقایان دکتر نصر... امامی و دکتر جعفر ثامنی که عهده دار مشاوره‌ام بوده‌اند سپاسگزارم.

و

زحمات بی شائبه پدر و مادرم را سپاس می‌گوییم

صفحه

د

و

۱

۶

۱۳

۲۰

۲۰

۲۲

۲۷

۳۰

۴۸

۷۷

۸۳

۸۹

۹۰

۱۰۰

فهرست مطالب

عنوان

فهرست

چکیده پایان نامه به زبان فارسی

پیشگفتار

فصل اول

تاریخ طب در ایران پیش از اسلام

تاریخ طب در ایران بعد از اسلام

فصل دوم

بیماریها

الف) بیماریهای پوستی

ب) بیماریهای چشم

ج) بیماریهای مغزی

د) سایر بیماریها

فصل سوم

داروها

فصل چهارم

اصطلاحات مربوط به علم طب

تشریح

خلطهای بدن

صاحبان بیماری

فصل پنجم

شیوه‌های درمانی

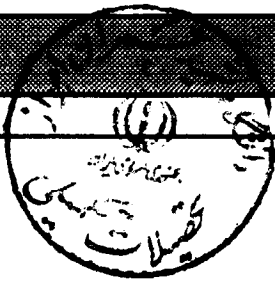
		فصل ششم
۱۱۰		کتابهای طبی
۱۱۱		متخصصین
۱۱۴		مکانهای طبی
۱۱۶		نام پزشکان
۱۱۸		وسایل مورد استفاده
		فصل هفتم
۱۱۹		آرایه‌های ادبی
۱۲۴		ابیات پراکنده
۱۲۷		واژه نامه
۱۳۳		منابع و مأخذ
۱۳۸		چکیده پایان نامه به زبان انگلیسی

چکیده پایان نامه

نام و نام خانوادگی دانشجو: قزبس منصور
عنوان پایان نامه: دارو و درمان در شعر فارسی از قرن اول تا پایان قرن ششم هجری
استاد راهنما: آقای دکتر عباس سلمی
سرتیتر: کارشناسی ارشد رشته: ادبیات فارسی گرایش گرایش محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران - اهواز دانشکده: ادبیات و علوم انسانی تاریخ فارغ التحصیلی: تیرماه ۷۷
کلیدواژه: اخلاط، تشریح، ثریته، ریم، طب عقاقیر، مرهم، هوم
<p>چکیده:</p> <p>هدف از انجام این پژوهش، مطالعه درباره پزشکی در شعر ایران بعد از اسلام تا پایان قرن ششم هجری می باشد؛ همچنین بررسی چگونگی کاربرد دانش پزشکی توسط شاعران. به همین منظور بیشتر کتابها و فرهنگهای طبی مطالعه شد و دیوانهای شعری نیز بررسی گردید و نتیجه کار به هفت فصل تقسیم شد، که در این فصلها موضوعات زیر مورد بررسی قرار گرفته است:</p> <p>انواع بیماریها (۶۰ مورد) که بیماریهای تب و آبله بیش از همه تکرار شده است انواع داروها ۶۶ مورد که توتیا و مترادفات آن بیش از همه تکرار شده شیوههای درمانی ۸ مورد، تشریح ۱۳ مورد و ۱۵ اصطلاح طبی شرح داده شده است همچنین درباره مکانها و کتب طبی، نام پزشکان، ابزار مورد استفاده و آرایه های ادبی توضیح داده شده است.</p> <p>بررسی ها نشان می دهد که شاعران پارسی گوی برای پر بار کردن ادبیات فارسی بسیار کوشیده اند و چون اغلب از علوم عقلی و نقلی اطلاع داشته اند توانسته اند از این اطلاعات به گونه های مختلف استفاده کنند و باعث غنای ادب فارسی شوند.</p> <p>بیشتر اطلاعات مربوط به قرن ششم است، اما موارد جالبی نیز دیده می شود که متعلق به قرنهای اول است.</p>

بیتعالی

پیشگاز

به صوت قمری و بلبل اگر ننوشی می علاج کی کنمت آخر الدواء الکی

«حافظ»

نسیم دلکش ادبیات به هر بوستانی ورزیده است و از هر گلی رایحه‌ای برگرفته؛ به عرصه طب نیز قدم گذاشته و با ارائه اطلاعات ارزشمندی در این زمینه، خود تاریخی ساخته و به سان زر تارهایی، این «حله تنیده زدل بافته زجان» را درخششی دیگر بخشیده است.

انسان از دیرباز دریافته است که باید در جستجوی سلامت باشد، زیرا برای پیشبرد زندگی نیاز به روح و جسمی سالم دارد و برای دستیابی به این مقصود با تمام توان می‌کوشیده و همواره به دنبال شناخت بیماریها و علل به وجود آورنده آن بوده است بنابراین انواع بیماریها را شناسایی کرده و علائم و نشانه‌های آنها را هم شناخته و برای درمان نیز چاره‌های گوناگونی اندیشیده است.

ایرانی نیز از همان آغاز در پی یک زندگی سالم بوده است و برای بهداشت اهمیت بسیار قائل بوده است.

دین مبین اسلام که کاملترین دین است نیز برای بهداشت اهمیت زیادی قائل شده و در سیره امامان و پیامبران هم رهنمودهای بهداشتی بسیاری دیده می‌شود که اهمیت بهداشت را نشان می‌دهد.

از این میان، شاعران و نویسندگان نیز در این علم دستی داشته‌اند و درباره بیماری و درمان مانند دیگران

نظر داده‌اند، اما هنرمندانه، او نیز همچون دیگران از بیماری نفور و گریزان بوده و به دنبال درمان بوده است از همین رود در بسیاری از اشعار و نوشته‌ها نامی از بیماری و دارو به چشم می‌خورد اما دردی هست که آن را جانانه پذیرا می‌گردد که:

مرد را دردی اگر باشد خوش است   درد بی دردی علاجش آتش است
آری آتش عشق اگر به جان آدمی بیفتد همه دردها را ریشه کن می‌کند. عشق هم درد است و هم درمان، هم رنج است و هم راحت.

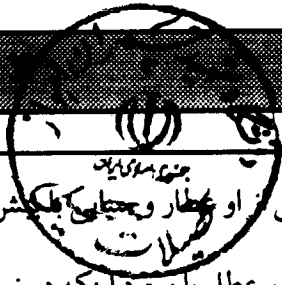
بعضی از دردهای مادی هم خاصیت عشق را دارند؛ یعنی هم درد و هم در مانند:

راحت کژدم زده کشته کژدم بود   می‌زده راهم به می دارو و مرهم بود
درد رمزی از رموز طبیعت است. درد نوعی نیازمندی است و برای رفع این نقص بشر باید تلاش کند و به دنبال درمان بگردد، تا به این وسله بتواند عالم اکبر را بشناسد و به سرچشمه کمال برسد.

دارو و درمان در همه زمانها از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. شاعران دوره‌های مختلف نیز به فراخور توانایی و دقت خود، از بیماریها، داروها و اصطلاحات طبی استفاده کرده‌اند. در بعضی جاها این اصطلاحات به معنای اصلی خود به کار رفته‌اند و آمار چشمگیر اصطلاحات به کار رفته و همچنین تکرار آنها نشان می‌دهد که شاعران پارسی‌گوی علاوه بر اطلاع بر دانشهای گوناگون از هنر پزشکی نیز بی‌بهره نبوده‌اند.

شاعران این شش قرن در علوم تجربی و مهمتر از همه پزشکی دستی داشته‌اند؛ طبیبان مختلفی می‌شناخته‌اند و سه طبیب برجسته بیشتر مورد نظرشان بوده است که عبارتند از: خداوند، عشق و عیسی مسیح.

از میان شاعران چند تن بیش از دیگران در این زمینه هنرنمایی کرده‌اند و موارد طبی زیادتری را به کار

برده‌اند که به ترتیب عبارتند از: خاقانی شروانی با بیش از ۳۰۰ مورد پس از او عطار و حجابی و فلککش از ۹۰ مورد و بعد ناصر خسرو با بیش از ۷۰ مورد و جالب‌تر اینکه فریدالدین عطار با وجود اینکه در زمینه پزشکی اطلاع و تجربه‌ای بیش از دیگران دارد از نظر آماری در رده دوم قرار می‌گیرد و خاقانی است که گویی سبقت را از همگان می‌رباید. این نیز دلیل دیگری بر هنرمندی و توانایی فوق‌العاده وی است. کمترین اشارات طبی از باباکوهی شیرازی است که در دیوان وی تنها از یک دارو نام برده شد، و یک مورد تشریح نیز به چشم می‌خورد:

ماه رویش روشنی عالم است چشم جان را خاک پایش توتیاست

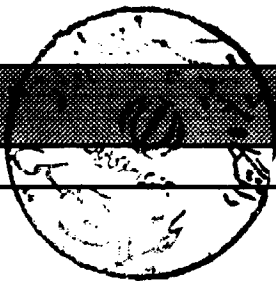
دیوان باباکوهی ص ۲۲

توتیا:

سرمه، دارویی برای رفع بعضی از بیماریهای چشم همچنین روشنایی چشم

مه لقا چو مردم چشم است دیده را مانند آفتاب که او عین ذره‌هاست
مصراع اول به ساختمان چشم نظر دارد.

بسیاری از نکات ظریف طبی در شعر این دوران مطرح شده که بعضی از زوایای تاریک تاریخ را روشن می‌کند واضح‌ترین مثال شیوه شگفت‌انگیز تولد رستم که در علمی‌ترین شرایط صورت گرفته و با شیوه نوین تفاوت چندانی ندارد این روش به سزارین یا رستمینه موسوم است.

مراحل کار

ابتدا برای آشنایی با نام داروهای مختلف، کتاب الابنیه عن حقائق الادویه و ذخیره خوارزمشاهی مطالعه نمودم و نام داروها را به خاطر سپردم و پس از آن به مطالعه دیوانها پرداختم از جمله: دیوان سنایی، ناصر خسرو، شاهنامه، دیوان و تحفهالعراقین خاقانی، خمسه نظامی، دیوان، پندنامه، خسرونامه، مصیبت نامه و... عطار، دیوان رودکی، انوری و... و بعد ابیات حاوی نکات طبی را یادداشت نمودم.

برای شرح بیماریها و داروها از کتاب «قانون در طب» استفاده گردید اما ترجیحاً بعضی از شرحها از کتاب «هدایه المتعلمین فی الطب» و «ذخیره خوارزمشاهی» استخراج گردید. برای ذکر معادلهای لاتین اصطلاحات از فرهنگ پزشکی ویلیام دورلند استفاده شد این مجموعه به هفت فصل تقسیم شده است:

در فصل اول: مختصری از تاریخچه طب در ایران بیان شده و فصل دوم اختصاص به بیماریها دارد.

در فصل سوم: به شرح انواع داروها پرداخته شده.

در فصل چهارم: اصطلاحات مربوط به طب بیان شده.

فصل پنجم: اختصاص به شیوههای درمانی دارد.

در فصل ششم: نام کتابهای طبی، متخصصین، مکانهای طبی، نام پزشکان و ابزار مورد استفاده ذکر شده است.

در فصل هفتم: آرایههای ادبی و ابیات پراکندهای که حاوی نکات طبی بودهاند ذکر شده است.

هدف از انجام این تحقیق، مشخص شدن میزان دانش پزشکی شاعران این چند قرن و نحوه بهره‌گیری

آنان از این دانش بوده است و به این وسیله کوشیده‌ام که عظمت و اقتدار علمی کشورم را در پیوندهای آغازین یادآور شوم امید است این تلاش صادقانه مورد قبول روحهای بلند روحهای بلند واقع گردد.

فروردین ۷۷

فصل اول

تاریخچه علم طب در ایران

تاریخچه طب در ایران^(۱)

تاریخ طب پیش از اسلام

طب در ایران باستان بسیار پیشرفته بوده است و ایرانیان پیش از سایر ملتها به پزشکی روی آورده‌اند و به درمان بیماران و استفاده از داروها پرداخته‌اند. عموم اطبای قدیم با اینکه دانش لازم را داشتند، خود را برای طبابت لایق نمی‌دانستند و نام طبیب بر خود نمی‌گذاشتند زیرا واژه حکیم را در خور ذات پروردگار می‌دانستند.

طب ایران قبل از اسلام بخصوص دوره ساسانی بسیار پرارزش بوده و مؤسسات پزشکی معتبری در کشور ما وجود داشته است و علاوه بر طب این سرزمین از طب اقوام و ملل دیگر مقتبسات زیادی داشته است که بر اثر اختلاط و امتزاج آنها با یکدیگر مجموعه طب ایران را تشکیل داده است. بزرگترین منبعی که درباره طب دوران هخامنشی و قبل از آن می‌توان استفاده کامل نمود اوستا و سایر کتب مذهبی زردشتیان است. قدیمی‌ترین دوره تاریخ پزشکی در کشور ما دوره آریایی است.

مکتب‌های پزشکی

از خلال صفحات تاریخ ایران باستان چنین مستفاد می‌شود که مکتب «زردشت» یا «مزدیسنا»^(۲)

۱- مطالب این قسمت برگرفته از کتاب تاریخ طب ایران تألیف دکتر محمود نجم آبادی است. (از صفحه ۱ الی ۱۳)

۲- محمود نجم آبادی: تاریخ طب ایران، چاپ اول، ۱۳۴۱، ص ۱۵۳.

خیلی زودتر از مکاتب طبی یونان در عالم وجود داشته است. این مکتب تحت رهبری زردشت ایجاد گردید که در آن طریقه درمان و بهبود از طریق مذهب و روحانیت به مردم آموخته شده است. مکتب دیگری که در ایران باستان بود مکتب «اکباتان» است، که نزدیک به صد سال پس از زردشت توسط یکی از شاگردان وی تأسیس گردید و در آن حکمت و نجوم و طب و جغرافیا تعلیم داده می‌شد. از مواردی که در فقرات و نذیبات مشاهده می‌گردد و در بین ایرانیان اهمیت بسیار داشته صحت و سلامت بوده است. فردوسی نیز از خدمات جمشید به علم طب یاد کرده است در ایران باستان عموماً کار پزشکی بر عهده موبدان و علمای دین بوده است.

نخستین پزشک

در اوستا آمده است، که اولین طبیب، ثریته (= اثرط) پدر گشتاسب پهلوان بوده که به نظر می‌رسد همان فریدون است. نام دو طبیب دیگر نیز در ایران باستان دیده می‌شود:

۱- یما

۲- ترا تا اونا

فردوسی پیدایش دانش و هنر پزشکی را از جمشید دانسته است.

در اوستا به موارد زیر اشاره شده است:

۱- نخستین پزشک

۲- بیماری و تندرستی

۳- بهداشت

۴- بهداشت آب